

«O‘ZBEK TILINI O‘QITISHDA XALQ DOSTONLARINING O‘RNI»

Samarqand viloyat Samarqand shahri

42- maktab O‘zbek tili fani o‘qituvchisi

Najimova Gulrux Toirovna

Annotatsiya. Ushbu maqolada bugungi kunda dostonlarning tilshunoslikdagi ahamiyatli jihatlari va metodologiyada o‘rganilishi haqida ma’lumotlar yoritilib o‘tilgan. “Alpomish” dostonidagi til birliklari keltirib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: doston, dostonchilik, baxshichilik, agnonim, janr, metodologiya, “Yo‘l xaritasi”, xalq og‘zaki ijodi, o‘zbek tilini o‘qitish, tinglovchi, til birliklari

Doston – xalq og‘zaki ijodining eng yirik janri bo‘lib, u qahramonlik, ishqiy-sarguzasht, fantastik mazmunga ega bo‘lgan voqealarni bayon qiluvchi asar. Qahramonlarning sarguzashtlari, o‘zaro munosabatlari va kechinmalarini keng ko‘lamda tasvirlovchi yirik hajmli liro-epik asar doston deyiladi. Doston davr, tuzumdagi xalq ruhiyatini, xususiyatlarini aks ettiradi. Zamonlar o‘tishi bilan ular yangi-yangi mavzular va g‘oyaviy mazmun bilan boyib boradi. O‘zbek xalq dostonchiligi juda qadimiy va mo‘tabar meros nishonasidir. Xalq ijodiyotiz san’at insonning kamolotida alohida o‘rin tutadi. Barcha san’atlarning rivoji negizida xalq ijodi turadi. Insoniyat paydo bo‘lgandan to bugunga qadar san’atning adabiyot, qo‘shiqchilik kabi turlarida xalq og‘zaki namunalardan foydalanib kelinmoqda.

Ushbu namunlarning eng go‘zal turi bu albatta, dostonlardir. Zero, san’at inson ma’naviy faoliyatining eng muhim qirralaridan biri, bunyodkorlikka undovchi buyuk va qudratli kuchdir. Bugungi kunda baxshichilik va dostonchilik san’atini mamlakatimizda va xorijda keng targ‘ib etish, ustoz baxshilar, dostonchilar, soha olimlari iqtidorli yosh baxshilarni, moddiy va ma’naviy qo‘llab-quvvatlash maqsadida, Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 26-apreldagi 304-sonli qarori bilan, baxshichilik va dostonchilik san’atini yanada rivojlantirish, hamda takomillashtirish bo‘yicha, 2018-

2022- yillarga mo'ljallangan “Yo'l xaritasi” tasdiqlangan. “Yo'l xaritasi”da nazarda tutilgan chora tadbirlarning to'liq va sifatli bajarilishini nazorat qilish, mas'ul vazirliklar va idoralar, mahalliy davlat hokimiyati organlari faoliyatini tizimli asosda muvofiqlashtirish rejalashtirilgan. O'zbek baxshichilik va dostonchilik san'atining noyob na'munalarini asrab avaylash va rivojlantirish, uni keng targ'ib qilish, yosh avlod qalbida ushbu san'at turiga hurmat va e'tibor tuyg'ularini kuchaytirish, turli xalqlar o'rtasida do'stlik va birodarlik rishtalarini mustahkamlash, ijodiy hamkorlik, madaniy-ma'naviy munosabatlar doirasini xalqaro miqyosda yanada kengaytirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2018 yilning 1-noyabr kuni “Xalqaro baxshichilik san'ati” festivalini o'tkazish to'grisida qaror qabul qilinib, bunda festival tadbirlari orasida mazkur soha olim va amaliyotchilarining ijodiy uchrashuvlarini uyushtirish zarurligi belgilab berildi. Shu munosabat bilan “Jahon sivilizatsiyasida baxshichilik san'atining o'rni” mavzusidagi xalqaro ilmiy konferensiya tashkil etildi. Ushbu ilmiy konferensiyani o'tkazishdan asosiy maqsad, baxshichilik hamda dostonchilik san'atini yanada rivojlantirish, o'zbek va boshqa xalqlarning dostonlarni ilmiy o'rganish, bu borada ilmiy hamkorlik qilish, madaniyat va san'at sohasidagi qolaversa ma'rifat sohasidagi hamkorlikni xalqaro miqyosda kengaytirishdan iboratdir. Dostonlarda xalqimiz badiiy tafakkurining juda boy va qadimiy an'analari mujassam. Baxshi - qo'shiq va dostonlarni yoddan kuylovchi, aytuvchi, avloddan-avlodga yetkazuvchi san'atkor, xalq dostonchisi. Baxshi xalq turmushi va madaniyatini, o'zi yashab turgan yurt tarixini va biror soz chalishni bilishi, hofizlik san'atini puxta egallagan bo'lishi kerak. U jonli xalq tilining turli shakllaridan, so'z o'yinlari va qochirimlaridan, xalq maqollari va iboralaridan unumli foydalana olishi lozim. Tinglovchilarni rom etuvchi ohang topa bilish, dostonni jozibali va qiziqarli qilib aytish doston aytishning asosiy talablaridan. Bu esa o'z navbatida tabiiy iste'dod, kuchli idrok, muntazam ravishda qunt va chidam bilan mashq qilishni talab etadi. Ona yurtga sadoqat, muhabbat, do'stlik, birodarlik, mard va jasur bo'lishlik, qahramonlikni tarannum etuvchi xilma-xil mazmundagi dostonlarni baxshilar sevib kuylaydilar. O'zbek tilini o'qitishda dostonlarning o'rni juda katta. Aynan dostonlar orqali o'zbek

tilshunosligida shevashunoslik yo‘nalishining ahamiyati ortib boradi. Dostonlar, albatta, xalq tilida ya’ni shevada bitiladi. Bundan tashqari undagi qo‘shiqlarning ham nafaqat tilshunosligida balki o‘zbek adabiyotida ham ahamiyatlidir. Dostonlardagi antroponimlar , onomastik birliklar , toponimlar, gidronimlar, agnonimlar va teonimlarning o‘rganilishi ham tilshunoslik uchun katta yutuqlardan biri sanaladi. “Alpomish” xalq dostonidagi agnonimlar haqida batafsil so‘z yuritilsa, ularning naqadar ahamiyatli ekanini anglash mumkin. Bir qarashda bu agnonimlarni idrok etish mushkul, ammo o‘zbek tilshunosligida bu bo‘yicha bir qancha olimlar tadqiqotlar o‘tkazishgan.

Agnonimiya deyilganda muqaddas deb bilinuvchi narsalar va shaxslar nomini anglash. Dostonda bunday nomlar juda ko‘p va o‘rinli qo‘llanilgan. “Alpomish” dostoni tilida ham teonimlar asar qahramonlarining milliy qadriyatlarini, diniy dunyoqarashini ifodalash uchun xizmat qilgan. Asar qahramoni Alpomishga ilohiy kuchlar, ya’ni pir-u payg‘ambarlar madadkor ekanligi tasvirlanadi. Qahramon ojiz bo‘lgan holatda doim pirlaridan madad so‘raydi. Dostonda Alpomishning Allohga, payg‘ambarga, pirlarga iltijosi va uning ijobati tasviri ham shundan dalolat.

Jilovida Bobo Qambar jilovdor,

G‘amingda otlandi Shohimardon pirlar (96-bet).

Yer yuzini tutib ketsa aydahor,

Fotma der, Zuhra der, kanizi darg'a (100-bet)

Bu kabi agnonimlar nafaqat ushbu dostonda balki, boshqa dostonlarda ham uchratish mumkin. Bularning bari , albatta tilshunosligimiz va milliy boyligimiz sanaladi

Xalq dostonlari baxshi, oqin, shoir nomlari bilan ataluvchi maxsus ijrochilar tomonidan kuylanadi. Xalq dostonlarining matni nazmiy va nasriy parchalardan iborat bo‘lib, mavzusiga ko‘ra xilma-xil bo‘lib, dostonni o‘rganish darsining qurilishi quyidagicha bo‘lishi mumkin:

1. Tayyorgarlik ishlari (bunda doston xususiyatlari va qaysi sinfda o‘qitilishiga mos ravishda ish turlari tanlanadi).

2. Dostonni o‘qituvchining ifodali o‘qishi yoki baxshi aytganini eshittirish.

3. Dostonni qismlarga bo'lib o'qish.
4. Doston mazmunini tahlil qilish.
5. Dostonda o'quvchilar tushunishi qiyin bo'lgan so'z va so'z birikmalarining ma'nosi ustida ishlash.
6. Dostondagi badiiy san'atlar ustida ishlash.
7. Dostonni qismlarga bo'lish va reja tuzish.
8. Dostonni to'liq qayta hikoyalash.

Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoni bilan 2022-yil 11-may kuni 2022-2026-yillarda xalq ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dastur tasdiqlandi. Unda ilg'or xorijiy tajriba asosida ta'lim sifatini oshirish, o'qituvchilik kasbining nufuzini yuksaltirish, inklyuziv ta'limni rivojlantirish, o'quvchilarni kasbga yo'naltirish, infratuzilmani yaxshilash, sohani raqamlashtirish kabi dolzarb yo'nalishlar belgilangan. Sohaga oid qabul qilinayotgan qaror va farmonlarning tub mazmun-mohiyati ta'lim sifatini tubdan yaxshilashni ko'zda tutgan holda, yuksak intellektual salohiyatga ega bo'lgan o'quvchilarni tarbiyalashni nazarda tutadi. Shu nuqtayi nazardan bugungi kunda maktab darsliklarida keltirib o'tilgan mavzularni yangi pedagogik texnologiyalar asosida o'qitish va dars samaradorligiga erishish pedagogik jihatdan juda muhim ahamiyatga ega. Jumladan, 11-sinf o'quvchilariga "Go'ro'g'lining tug'ilishi" dostoni mavzusini o'tishda bevosita yuqoridagi fikr-mulohazalarga tayanish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Ma'lumki, "Go'ro'g'li" eposi yigirmadan ortiq turkiy va turkiy bo'lmagan xalqlarning og'zaki ijodi namunalari sifatida keng hududda tarqalgan. 11-sinf "Adabiyot" (1-qism) darsligida mazkur doston matnidani parchalar berilgan bo'lib, har parcha so'ngida mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar berilgan. O'qituvchi dars o'tish jarayonida mazkur savol va topshiriqlar bilan bevosita ishlashi, shuningdek, o'zi ham o'quvchilarning bilim salohiyati, qobiliyatlaridan kelib chiqib qo'shimcha savol va topshiriqlar ishlab chiqishi lozim. Masalan,

- a) Dostonning matni bilan tanishib chiqing va kalit so'zlarini ajrating;

b) Doston matnidagi raqamlar bilan bog'liq joylarni topib, izohlashga harakat qiling;

v) Doston matnidan mifologik tasvirlarni belgilang;

d) Doston ekzpozitsiyasini belgilab rasm chizing;

g) “Fotosuratni o‘qish” metodi asosida tayyorlangan rasmlarni ketma-ket sujet asosida joylashtiring;

e) Sizningcha, Rustambek va Go‘ro‘g‘li obrazlari tasvirida qaysi kuy ijro etilishi ma’qul?

j) “SWOT-tahlili” metodi asosida Rustambek va Go‘ro‘g‘li obrazlarini tahlil qiling tarzida yoki doston to‘liq o‘tib bo‘lingach har bir o‘quvchiga FSMU metodini tuzish topshirig‘i berilishi kerak. Bu kabi savol va topshiriqlar o‘quvchilarni mantiqiy fikrlashga, xulosalashga, erkin fikr yuritishga o‘rgatadi. Qolaversa, o‘quvchilar birgalikda o‘zlarining ta’lim falsafalarida ko‘plab aql-idroklardan foydalanadilar va Gardnerning nazariyasini sinfga birlashtirishga harakat qiladilar.

Xulosa qilib aytganda dostonlarning o‘zbek tilini va o‘qitishda va yangi bosqichlarga olib chiqishda e’tiborli jihati juda kuchli. Hozirgi zamon metodologiyasida dostonlarni o‘qitish eva uni yoshlar ongiga chuqurroq singdirish uchun turli metodlar ishlab chiqilmoqda. Biz bu asrlar davomida saqlab kelinayotgan merosni, asrab qolishimiz va juda kuchli targ‘ib etishimiz kerak. Dostonlarni nafaqat tilshunos va adabiyotshunoslar balki har birimiz o‘rganishimiz kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jabborov I. “Yuksak madaniyat va noyob ma’naviyat maskani”- Toshkent.

O‘zbekiston nashriyoti.- 2012.

2. Matyoqubov B. “Doston navolari” - Toshkent. “BUILDING PRINT” nashriyoti. -2009.

3. Бегалиев Н. Ўзбек этнонимлари тарихидан. – Самарқанд: СамДЧТИ наشري, 2004. -92 бет.

4. Daminova.M “Alpomish dostonidagi onomastik birliklarning funksional-semantik xususiyatlari”. SAMARQAND - 2013